

MAGYAR AFRIKA TÁRSASÁG
AFRICAN-HUNGARIAN UNION



AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR
AHU HUNGARIAN AFRICA-KNOWLEDGE DATABASE

VAJDA László

Leo Frobenius ma

Eredeti közlés/Original publication:

Zeitschrift für Ethnologie (Berlin/Braunschweig), 1973, 96. évf., 3. szám,
19–29. old.

A dokumentum magyar nyelvű fordítását készítette:

BIERNACZKY János

Elektronikus újraközlés/New electronic publication:

AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR – 00.000.073

Dátum/Date: 2012. szeptember/September 26.

Az elektronikus újraközlést előkészítette

/ The new electronic publication prepared by:

B. WALLNER, Erika és BIERNACZKY, Szilárd

Hivatkozás erre a dokumentumra/Cite this document

Vajda László: Leo Frobenius ma, *AHU MATT*, 2012, **pp. 1–16. old.**, No.
000.000.073, <http://afrikatudastar.hu>

Eredeti forrás megtalálható/The original source is available:

Afrikai Kutatási és Kiadási Program Archívuma

Kulcsszavak/Key words

Leo Frobenius élete és munkássága, kultúratan, kultúrmorfológia, megragadottság,
Atlas Africanus, kultúrakör, atlanti kultúrakör, etnológiai historizmus, európai világ-
kép kopernikuszi fordulata,

life and works by Leo Frobenius, culture „theory”, culture morphology,
Ergriffenheit, culture circle–area, ethnologic historicism, Copernical revolution of
the European world view, Leben und Werk von Leo Frobenius, Kulturkunde,
Kulturmorphologie, Kulturkreis, ethnologische Historismus

AZ ELSŐ MAGYAR, SZABAD FELHASZNÁLÁSÚ, ELEKTRONIKUS, ÁGAZATI SZAKMAI KÖNYV-, TANULMÁNY-, CIKK- DOKUMENTUM- és ADAT-TÁR/THE FIRST HUNGARIAN FREE ELECTRONIC SECTORAL PROFESSIONAL DATABASE FOR BOOKS, STUDIES, COMMUNICATIONS, DOCUMENTS AND INFORMATIONS

* magyar és idegen – angol, francia, német, orosz, spanyol, olasz és szükség szerint más – nyelveken készült publikációk elektronikus könyvtára/ writings in Hungarian and foreign – English, French, German, Russian, Spanish, Italian and other – languages

* az adattárban elhelyezett tartalmak szabad megközelítésűek, de olvasásuk vagy le-töltésük regisztrációhoz kötött/the materials in the database are free but access or downloading are subject to registration

* Az Afrikai Magyar Egyesület non-profit civil szervezet, amely az oktatók, kutatók, diákok és érdeklődők számára hozta létre ezt az elektronikus adattári szolgáltatást, amelynek célja kettős, mindenekelőtt sokoldalú és gazdag anyagú ismeretekkel elősegíteni a magyar afrikanisztikai kutatásokat, illetve ismeret-igényt, másrészt feltárni az afrikai témájú hazai publikációs tevékenységet teljes dimenziójában a kezdetektől máig./The African-Hungarian Union is a non-profit organisation that has created this electronic database for lecturers, researchers, students and for those interested. The purpose of this database is twofold; on the one hand, we want to enrich the research of Hungarian Africa studies with versatile and plentiful information, on the other hand, we are planning to discover Hungarian publications with African themes in its entirety from the beginning until the present day.

LEO FROBENIUS MA^{*}

Vajda László

A címmel előre kifejezésre juttatom, hogy nem kívánok Frobenius általános tudományos helyének és jelentőségének meghatározására kísérletet tenni. Ennél sokkal szűkebben értelmezett kérdésre szorítkozom; arra a kérdésre: mi mondanivalója van Frobeniusnak ma, születése után száz évvel, a jelenlegi etnológia számára. A látószögnek kizárólag a mi szempontunkra szűkítése, amelyből egy valóban gigantikus életművet veszünk szemügyre, s méghozzá egy emlékűnnep keretei között, kétségkívül egyáltalán nem kegyeletes. Nem kételkedem azonban abban, ha Frobenius még közöttünk lenne – egy tiszteletreméltó idős mester szerepében, akinek az írásművei úgyszólván lezárultak – kétségkívül egyetértene ezzel. Éppen ő, a megvesztegethetetlen kritikus, akit saját munkájának bírálójaként élességben aligha múlhatnánk fölül, mindenek... ?? hogy teljes nyomatékkal arra a kötelességünkre emlékeztetne, nevét ne jegyezzük fel egyszerűen a néprajztudomány szentjeinek elképzelt naptárába, inkább a gondolataival nézzünk szembe alaposan és becsületesen.

Vajon élő-e ebben az értelemben Frobenius? Gyakorol-e ő, gyakorolnak-e a munkái még megtermékenyítő, ösztönző hatást? Nem tudunk ezekre a kérdésekre egyszerű igennel vagy nemmel válaszolni, mert utóélete magától értetődően nem egységes.

* * *

Teljesen a múlthoz tartozik természetesen rendkívüli személyi kisugárzása, ami alól – mint ez számtalan jelből megállapítható –alig tudta kivonni valaki magát. Akik ismerték, sokan megpróbálták Frobeniust, az embert jellemezni. Fejlődéséről, cselekedeteiről és megnyilatkozásairól gazdag hagyomány maradt fenn. Számunkra, akik nem ismertük őt, életének, emberi lényének a leírása (nem utolsó sorban ellentétes vonásai miatt) egy különlegesen bonyo-

^{*} Ez az előadás 1973. október 5-én Frankfurt am Main-ban a Kultúrmorfológiai Társaság ünnepi ülésén hangzott el, amelyet Leo Frobenius születésének 100. évfordulóján tartottak.

lult személyiség képét mutatja be. Romantikus ábrándozó és elszánt realista, derék konzervatív és kíméletlen non-komformista, a császár tisztelője és a tekintély megvetője, aszkétikus kutató és a nyilvánosság kedvelője, szándékainak a hivatkozástól nem mentes propagandistája, könyvmoly és expedíciós vezető, mint alapító és szervező, amennyire tehetségtelen, annyira eredményes – és mégis e sokféleség minden ellentmondásával együtt mégsem meghasonlott jellem, hanem olyan férfi, aki saját magában mind eme ellentmondásokat olimpiai naivitással változtatja harmóniává. Nem kell a természet adta zseni romantikus iskolája követőjének lenni annak a megértéséhez, hogy Leo Frobenius oly sok és annyira különböző embereket elbűvölt. A belőle kiáradó igéző erő volt hatásának egyik építőeleme, míg élt. Frobenius mai jelentőségének kérdésével kapcsolatban a személyi tulajdonságaira vonatkozó utalásoknak alig van fontosságuk. S ha Frobeniusra, az emberre vonatkozó írásos és szóbeli hagyományt mégis megemlítem, ezt elsősorban képe meghamisításával – pontosabban szólva: képe eltorzításával – kapcsolatos aggodalomból teszem. Ilyen meghamisítás lenne pl. e politikailag sosem aktív tudós alkalmi megnyilatkozásaiban tükröződő konzervatív vonások abszolutizálása (melyek kétségkívül megvoltak benne), és e vonások átmodellezése a császári birodalom ideológusává. Épp ilyen hamis azonban, hogyha abból a tényből kifolyólag, miszerint se érettségije, se doktori címe nem volt, az oktatással szembeni kamaszos ellenségeskedés jogosságának bizonyítékeként hivatkoznának rá. Számunkra, akik Leo Frobeniusban a mestert látjuk, jelentősége nem állhat életrajzával kapcsolatos megnyilvánulásaiból vagy különcködéseiből – hiszen kutatásaiban őt mindez sosem kötötte meg –, hanem abban, ami életének objektív tartalmat adott, és ami őt túlélte, amiben időszerű; de nem abban az értelemben, hogy hangulatot kelt, hanem hogy továbbgondolkodásra ösztönöz.

* * *

Nem őrizte meg az időszerűségét mindaz, amit Frobenius mint tudás valaha is kijelentett. Csekély pl. az ösztönző hatása ún. kultúratánának. A „kultúratán” címszóval kapcsolatban feltétlenül meg kell jegyeznünk, hogy Frobenius voltaképpen semmilyen rendszeres, zárt „tan” nem alakított ki. Amit ő kultúratánának nevezett, az olyan többé-kevésbé futólagos kísérletekből állt, melyekkel történelemfilozófiai gondolatait próbálta egyetlen egésszé összefűzni. E kísérletekben egyáltalán nem volt szerencsés keze. Előadásának túlárado lelkesedése nem szabad, hogy elleplezze, hogy az általa képviselt gon-

dolatok (először is) nem voltak különösképp eredetiek, s hogy (másodsorban) már nem feleltek meg a tudomány korabeli szintjének sem.

Mint ismeretes, Frobenius abból a nézetből indult ki, hogy a kultúrák egyfajta biológiai organizmusok, s mintegy függetlenek az embertől, aki annak csak a hordozójaként (edényeként) szolgál. Ennek megfelelően a kultúrák történetét saját növéstörvényük határozza meg: „életpályájuk fordulói” a nevedezés és hanyatlás meghatározott szakaszait futják be. Ezeket a szakaszokat Frobenius azzal az ókor óta használatos sémával jellemezte, mely az ember életét a gyermekkortól az aggkorig tartó életszakaszok szerint osztja fel. E stádiumokat azután nemcsak az egyes kultúrák történetére, hanem az emberiség történetének egészére is rávetítette: a gyermekkor a „mitológiai korszak”-nak felel meg, mert a gyermek legfontosabb tulajdonsága (Frobenius szerint) az élmény „megragadott” volta és spontaneitása; ennek megfelelően a mitológiai kor embere úgy érezte magát, mint a kozmosz egy része. Az emberiség ifjúkorának folyománya, Zoroaszter tanaitól az iszlámig, a magas szintű vallások keletkezése. A férfikorszak a realitások iránti sajátos felfogó készsége azt jelzi – abban a korszakban talál a maga analógiájára –, melyben a harmónia ember és világ között megszűnt; az ember többé nem „megragadott”, az ember akar „megragadni”, felfogni. Ez a filozófia stádiuma. Végül az aggkor, az emberiség történelmére vetítve: „a materializmus korszaka”, ami mai fogalmak szerint az ipari társadalomnak felel meg. E kor jellemzője egyrészt az ember uralma a természet fölött, másrészt a világ minden metafizikai kötelékének elkopása.

Fölösleges most e vulgáris biologizmus naivitásába elmélyedni, ami a századforduló körül széles körben elterjedt, és e szakaszokból álló pesszista víziót is a keresztvíz alá tartotta. Éppígy nyilvánvaló az a veszélyes rokonság, mely e dekadencia-tan és Oswald Spengler történelmi misztikája között fennáll – mindenesetre azzal a különbséggel, hogy Spengler az egyetemes történelem kulcsának megtalálása iránti igénye ellenére történelmileg csak a magas kultúrákat tekintette mérvadónak, míg Frobenius, jellemző módon, abból indult ki, hogy nincs történelem nélküli vagy történelmileg jelentéktelen kultúra. További különbség kettőjük között magatartásukban mutatkozik meg. Mert míg Spengler merészen arra szánta el magát, hogy megjósolja a történelem jövőbeni menetét, addig Frobenius az ilyen szibillai prognózisokat felelőtlenségnek tartotta. De ez nem változtat azon, hogy a kultúrfilozófia terén tett vasárnapi kirándulása ne vette volna őt rá egy történelemtől idegen vulgárbiológiai kategória formális absztrakcióján alapuló hipotézis fölállítására.

Frobenius némely tisztelői, akik nem tudnak kultúrájánával megbarátkozni, úgy vélik, legalább „a kísérlet bátorságát” kell dicsérniük. Véleményem szerint azonban nemcsak fölösleges, de elhibázott is, ha azt a tényt, hogy a frobeniuszi kultúrántól már jó ideje eltávolodtunk, ilyen kíméletesen adjuk tudtul, mivel e szépítő frázisok alááshatják azt az igazi csodálatot, mellyel a tudomány Leo Frobenius más teljesítményeinek adózik.

Mert életművében történelemfilozófiája lényegtelen helyet foglal el. Megkísérlem megmutatni önöknek, hogy a kutató Frobeniust a filozófus Frobenius nézetei nem befolyásolták – sőt mint kutató, olyan iránynak tört utat, mely kultúrájától homlokegyenest ellenkező irányba tér el, és még mindig előbbre visz bennünket. Nem szándékozom eme ellentmondás pszichológiai rejtélyét megoldani, melynek Frobenius láthatólag egyáltalán nem volt a tudatában. A történelem más példákkal is szolgál arra, hogy egy zseni „malgré lui” valamilyen nagyszerű teljesítményt nyújt. A méltán leghíresebb párhuzamos eset a Balzacé, aki magánemberként királypárti volt és a hanyatló arisztokrácia tisztelője, műveiben végső soron viszont e véleménynek épp az ellenkezőjét juttatta kifejezésre.

*

A rendelkezésemre álló keretek között lehetetlen Leo Frobenius kutatásairól áttekintést adnom. A tények elegendőképp ismertek: a publikációk imponáló mennyisége, melyek közül sok az etnológia klasszikus művei közé tartozik, vagy pedig forrásként nélkülözhetetlen: a tizenkét nagy kutatóút, melyek az Afrikára vonatkozó európai tudomány vélekedéseit megváltoztatták; a monumentális Atlas Africanus; az egyedülálló sziklakép archívum – ismert kilométerkövei a néprajztudomány történetének. De művei közé tartozik a világszerte ismert s ma az nevét viselő Intézet is, melynek folyvást tartó jelentőségét nem kívánom itt méltatni. Tisztán mennyiségileg tekintve, mindez egy hatalmas munkabírást és alkotó tevékenységet mutató, hosszúnak nem mondható élet gyümölcse. Gondoljunk ezenkívül arra, milyen sok és különböző területen bizonyította be Frobenius, hogy mestere annak; olyan területeken, melyek közül mások számára egyetlenegy is egy egész tudósélet tartalmát képezheti; s arra is, milyen sok és mennyire különböző kutatási ág tartja őt úttörői között számon; és egyedi eredményei közül milyen sok számíthat alapvetőnek! Ha mindezt figyelembe vesszük, úgy érezzük magunkat, mint Mózes az égő csipkebokor előtt, mert a zseniben van valami felfoghatatlan. Most azonban nem fektetek rá súlyt, hogy a múlt egy valóban nagy, egyenesen lenyűgöző tudósának maradandó szolgálatait iránt a csodálatomat

kifejezzem. Sokkal inkább arra szeretnék rámutatni, hogy Frobenius nemcsak őseink csarnokának tiszteletet parancsoló alakja, hanem arra, hogy ma is hatást gyakorol ránk, mert még most is tőle tanulunk, vele együtt küzdünk, az ő általa feltett kérdésekre keressük a választ. A műveiből még mindig áradó sokféle ösztönzés láttán elkerülhetetlen, hogy előadásomat eleve kevés súlypontra korlátozzam. Engedtessek meg számomra, hogy Leo Frobenius-hoz ezúttal két kérdést intézzek két olyan kérdést, melyek a jelenlegi kutatás számára központi jelentőségűek, őt azonban tudatosan tulajdonképpen sohasem foglalkoztatták.

*

Az első kérdést általánosított formában így tehetjük fel: milyen a helyes, tudományosan hasznos kapcsolat a tárgyi kutatás és az elmélet között? Bár ez a megfogalmazás megtévesztő, ha nélkülözi a néprajzra irányuló sajátos vonatkoztatást, de most nem általános ismeretelméleti elvekkel kívánok foglalkozni, hanem azzal a móddal, ahogyan az etnológusok ezt az elvet kutató gyakorlatukban (tudatosan vagy öntudatlanul) alkalmazzák.

A néprajztudomány jelenlegi helyzete ebben a vonatkozásban zavaros. Az érthetőség kedvéért csak a polárisan ellentétes felfogásokra mutatok rá. Az egyik oldalon ott találjuk az elmélet elsőbbségének szenvedélyes pártfogóit; ők kétségbe vonják minden olyan tapasztalati részletkutatás értelmét, mely eleve nem egy tudatosan nagyszabású gondolati modellből indul ki. A másik oldalon egy fajta néma többség áll: a derék kutatók, akiknek az a meggyőződésük, hogy megállapításaikban csak a tények iránymutatására hagyatkozhatnak. A két táborban csupán annak a készségnek a hiánya közös, hogy ellenfelük érveivel és bíráló megrovásaival szembeforduljanak. Az elsőként említett meggyőződés hívei azt mondják (joggal), hogy a merőben empirikusok állítólagos tárgyilagossága legjobb esetben sem egyéb, mint illúzió. Számos olyan példa akad, hogy talpig becsületes, de teoretikus téren gyanútlan kutatók embergyűlölő (s ez annyit jelent, hogy a tudománnyal szemben is ellenséges) erők működésének nyitnak utat. Ezzel szemben mások a ténykutatást üzik előszeretettel, fáradhatatlanul kimutatva, milyen könnyen és milyen gyakran hajlamos némely teoretikus arra, hogy saját éleselméjűségétől elkábulva valamely vértelen rendszer prokruszesz-ágyába szoruljon.

Az empirikus és teoretikus munka közötti választás e hamis dilemmája, mely minden dialektikát megcsúfol, a jelenkori etnológia egyáltalán nem ritka kísérőjelensége, és mint a kutatás mai állásának szintmérője, egyáltalán nem örömdetes. Csupán túlzott, de egyáltalán nem valótlan, ha azt állítjuk,

igen gyakran kizárólag a mindenkori iskolai hagyománytól függ, hogy egyik vagy másik kutató – pl. ha az ún. neoevolucionisták nyomdokain halad – mit sem törődve a stupid tényekkel, az ó-mexikói kultúrák termodinamikus hatékonyságát akarja-e kiszámítani, vagy pedig – mélységes megvetéssel mindenfajta spekuláció iránt – életét az orrpálcika tipológiai stúdiumának szenteli-e.

Melyik táborba tartozónak kellene Frobeniust tekintenünk? Annak a véleményem szerint helytálló éles elkülönítésnek, mellyel meddő kultúrfilozófiai konstrukcióit pompás kutató teljesítményeitől elválasztjuk, nem szabad olyan, teljes mértékben hamis benyomást keltenie, mintha el akarnánk ejteni a teoretikus Frobeniust, hogy ezzel szemben dicsőítsük a szorgalmas adatgyűjtőt. Filozófiai rögtönzéseit valójában alig nevezhetjük teóriának, ugyanakkor etnológiai munkáin futó vizsgálattal is felismerhetjük, hogy a kutató Frobenius keresztül-kasul teoretikus volt. Éppígy félreismerhetetlen, hogy Frobenius egyúttal a tárgyi kutatás fanatikusa is volt, hogy élete legnagyobb részét az anyaggyűjtésre és annak a rendezésére áldozta; hogy egy nyílvesztőtípus elterjedésére vonatkozó valamennyi adatot éppoly fontosnak tartotta, mint egy mese összes változatát. A mélyreható tudás nélkül, szövegekkel űzött szemfényvesztést gyűlölte.

Ő egyformán volt teoretikus és empirikus, de e két típus egyikének sem volt korántsem olyan képviselője, aki akár a valóságtól idegen szisztémákban való gondolkodást, akár a steril ténygyűjtést elutasítaná, ellenben olyasvalaki, aki e Skylla és Charybdis között az arany középutat akarja megtalálni. Frobenius az arany középut szöszlője volt. Miután ő, amennyire ez megállapítható, a nagy ismeretelméleti szellemek műveit gyakorlatilag nem ismerte, ennél fogva – keveset sejtve Hegelről, és bizonyosan nem ismerve Marxot – ösztönösen kellett, hogy rátaláljon a következetes dialektikus eljárás alkalmazására, amit többnyire az alvajárók biztonságával gyakorolt.

Különlegesen tanulságos példát nyújt előrehaladásáról a kultúrkörelmélet története.

1898-ban Frobenius egy könyvet publikált azzal az igényes címmel: „Az afrikai kultúrák eredete”. A mű, mely Afrika kultúrtörténeti kutatásának a nyitányát kellett, hogy képezze, szakkörökben túlnyomórészt kedvezőtlen visszhangra talált. Kimondottan kínos a könyvvel kapcsolatos korabeli recenziókat és későbbi állásfoglalásokat elolvasni. Amúgy mellékesen elismerték a 25 éves szerző ismereteinek meglepő gazdagságát, de koncepciójára és végső következtetésére legjobb esetben távolságtartó dicsérő szavakkal mutattak rá (mint pl. annak a leszögezésével, hogy Frobenius nemcsak rendkívül szorgalmas, de élénk szellemű is). Néhány év alatt megmutatkozott,

hogy a kultúrkörfogalommal mindenfélét el lehetett kezdeni. Ennek ellenére a fiatal Frobenius e gondolati bázisát sosem vetették alapos elemzés alá.

A kutatástörténeti munkák között mint Frobenius könyvének előfutárait, Friedrich Ratzel és Heinrich Schurtz 1890-ben megjelent munkáit említették, melyekben néhány feltűnő, egymástól távol eső területeken mutatkozó, egykönnyen meg nem magyarázható hasonlóságot vizsgáltak meg (pl. Afrika néhány részén és Melanéziában). Az egyezések száma és minősége folytán nehéz lett volna ezt egyszerűen a véletlennek tulajdonítani. Miután azonban annak a feltételezése, hogy Afrika és Melanézia között a gyarmatosítás előtti századokban kapcsolat állt fenn, alig látszott valószínűnek, e kutatók nagy intellektuális bátorsággal azt az elméletet állították fel, miszerint a fegyverzet terén, az ornamentikában, a mitológiát illetően stb. általuk megvizsgált hasonlóságok széleskörű korai népvándorlásokkal magyarázhatók. Azt, hogy 1898-ban megjelent könyvében Frobenius bizonyos vonatkozásban Ratzel és Schurtz gondolataihoz kapcsolódott, ő maga hangsúlyozta; a kutatástörténeti folyamatosság azonban nem takarja el a gondolati újdonságot: a Frobenius által bevezetett kultúrkör-konceptiót. Ezúttal ti. nem egyes kulturális elemek elterjedése volt a probléma, hanem olyan kultúrajelenségek lehetőleg terjedelmes komplexuma, melyek összetartozásának elsősorban éppen hasonló földrajzi elterjedésük az előfeltétele. Ebből kifolyólag Frobenius úgy vélekedett, hogy ezt a komplexumot (a kultúrkört) nem véletlenszerűen összekapcsolódó elemek mechanikus halmazának kell tekinteni, hanem értelemmel telített struktúrának. A Ratzel és Schurtz által feltett kérdést Frobenius tehát döntő módon elmélyítette, mert az ő számára nem arról volt szó egyszerűen, hogy mikor vándorolt el valamely csoport egyik területéről a másikra, hanem az emberi élet rendszertípusait megtestesítő egész kultúraformák történelméről.

Vajon jogos volt-e a korabeli tényismeretek állása mellett ilyen igényes célt kitűzni, és megkísérelni azt, hogy mindjárt választ is adjunk erre a nehéz kérdésre? A mi jelenlegi szemszögünkéből hajlunk arra, hogy az ilyen kísérlet komolyságát iskolamester módján kétségbe vonjuk, miután a 19. század vége felé Európában az afrikai kultúrákról édes keveset tudtak. Éppen ezért kell teljes nyomatékkal megállapítanunk: Frobenius éppen azt tette, ami a tudományos haladásnak megfelelt. Ő, a források felülmúlhatatlan ismerője tudta a legjobban, hogy teóriájának az etnológiai anyagot illetően milyen gyenge volt a bázisa. Különben aligha lett volna a terepmunka olyan megszállott szószólója. Mégsem habozott, hogy a rendelkezésére álló tényeket egy átgondolt és átfogó teóriában egybefűzze – egy olyan teóriában, mely összhangban állt a tényekkel, de gondolatilag a tényanyag színvonala fölött

Alit. A további fejlemények megmutatták, hogy a kép, amit a fiatal Frobenius az afrikai kultúrákról felvázolt, számos értékes megfigyelést és kombinációt tartalmaz ugyan, voltaképpen azonban egyetlen ponton sem teljes mértékig találó. Ám ugyanígy megmutatkozott az is, hogy ami az értelmezést illeti, elmélete rendkívül s tudományosan a haladást előmozdítónak bizonyult. Amennyiben Frobeniust anyagának szegényessége elijesztette volna, és látszólag „józanul” „ignoramus”-t mond; ha tartózkodott volna attól a kísérlettől, hogy magyarázatot adjon, akkor a századforduló után az etnológia valóban döntő jelentőségű ösztönzésekkel maradt volna szegényebb.

Ha e Frobenius műhelyéből való imént ismertetett részlet találó, úgy néhány a mai tudomány terén működő, teóriától irtózó nyárspolgárt is jobb belátásra kell bírnia. A kultúrkör-konceptiója további történetére vetett pillantás ugyanakkor arra is alkalmas, hogy Frobenius példáját a közöttünk lévő teória-fetisizálók szeme elé tárjuk.

Mert a történet nem ért még véget. Hét évvel a sokat gáncsolt könyv megjelenése után a legtöbb szakkolléga által figyelmen kívül hagyott vagy kifejezetten elutasított kultúrkör-fogalmat egyszerre elismert etnológiai tekintélyek vették elő, és az összehasonlító kutatás központi fogalmává emelték. Győzött hát a jó? Hamupipóként feleségül vette a királyfi? Nem egészen. Graebner, Ankermann, W. Schmidt és az ún. kultúrtörténeti etnológia más képviselői nagyságának teljes elismerése mellett le kell szögeznünk, hogy munkájukban ők merőben mechanikus történetfelfogást követtek, és ennek megfelelően a frobeniuszi kultúrkörelméletet is messzemenően megfosztották értékétől. Az ő szemléltetésük szerint a kultúra önálló elemek összeadása által keletkezett nagyságrendnek tűnt, s a kultúrák története, az egyes kultúrkörök közötti kapcsolatok, hasonlóképp mechanikus következmények. Az eredeti, Frobenius által képviselt felfogás sajátját jelentő, sőt mi több, annak alapját képező gondolat, ti. a komponensek funkcionális összefüggésére vonatkozóan, és a nyílt pillantás a belső – tehát külső befolyás nélkül bekövetkező – kulturális változás lehetőségére; mindezt az új kultúrkör-teoretikusok különösképpen mint az ahistorizmus jelét ítélték el.

További története folyamán a kultúrkör-kutatás két különváló útra tért.

Itt volt elsősorban az ún. kultúrtörténeti etnológia. Ez a szokásossá vált megjelölés természetesen félrevezető, mivel a kultúrtörténeti problémakörnek nem kell feltétlenül e kutatócsoport felfogásával összekapcsolódnia. A kultúrtörténeti etnológia rohamcsapatát kb. 1910-től a nagy Wilhelm Schmidt „bécsi iskolája” képezte, s ő egy szigorúan összefogott csapatot vezetett. A missziókkal folytatott szoros együttműködés révén, a tanszékek és az Anthropos-kör stb. által e kutatási irány képviselői kezdettől fogva rop-

pant előnyös feltételekkel rendelkeztek a produktív munkához és a tudományos nyilvánosság befolyásolásához. Ezek az előnyök bizonyára közrejátszottak abban, hogy a kultúrtörténeti etnológia (főként német nyelvterületen, de másutt is) hosszú évtizedekre az uralkodó etnológiai irányzattá vált. – A másik oldalon Frobenius állt, kevés pénzzel, gyakran majdhogynem eszközök nélkül, jóformán semmilyen akadémiai befolyással, a munkatársak kicsiny csoportjával, akik részben tanulók vagy érdeklődő laikusok voltak.

De nem csupán a kultúrtörténeti iskola szervezési, pénzügyi és számszerű fölénye magyarázza meg, hogy a bécsiek többnyire túlharsogták Frobeniust. Rendkívül széleskörű hatásukat nem utolsó sorban W. Schmidt és a bécsi iskola más tekintélyei olyan irányú készségének köszönheték, hogy amolyan dogmatikus jellegű tanhoz hasonló koncepciót dolgoztak ki, és képviseltek. Ez a tanítás rendkívül hatásos volt: átvették (néhány módosítással) a kultúrköröknek azt a sémáját, melyet Graebner 1905-ben az óceániaiakra és ausztráliaiakra vonatkozóan dolgozott ki, és kiterjesztették azt az egész világra meg az egész őstörténetre! Az emberiségnek az írásos kultúra előtti történetét egy egyszerű rendszer alapján összesen nyolc kultúrkörre tagolták. A nyolc kultúrkör jellemző jegyeit és származási családfáját is pontosan meghatározták – amennyire látható, végérvényesen, mivel a séma alapvető vonásain fél évszázad leforgása alatt gyakorlatilag semmit se módosítottak. Emellett valamennyi meghatározásuk könnyen érthető volt, akár a használati utasítások. Minden világos volt és egyszerű. S arra, hogy az ilyen nagy, átfogó egyszerűsítések – függetlenül objektív igazságtartalmuktól – jelentékeny vonzóerővel rendelkeznek, éppen elég példa akad.

Frobenius ezzel szemben nem volt hajlandó arra, hogy esetleges tanítványai és más érdeklődők kezébe valamiféle leegyszerűsített vonzó összefoglalást, amolyan rövid kiskátét adjon. Noha nem állíthatjuk, hogy műveiben az afrikai kultúrkörök leírása túlságosan bonyolult vagy homályos lenne, de nem ébresztik azt a látszatot, hogy e leírások az egyedül helyes meghatározások; e jellemzések a végérvényesség benyomását sem kelthetik, mivel megállapításait Frobenius gyakran és óvatos meggondolások nélkül helyesbítette. Nem kell letagadnunk, hogy Frobenius írásaiban is számos olyan hely akad, melyet hamis egyszerűsítésként idézhetnénk, mert valamely folyamat vagy tény jellemzése nem tartalmazza a fennforgó összes lényeges vonást. Az ilyen hibáknál részben tárgyi tévedésről (ti. valamely összefüggés megítélése olykor nem helytálló), részben elhamarkodott sietségről van szó, ahogyan – mint sejtem – némely munkája egyes szakaszait Frobenius megírta. Bármilyen bosszantók az ilyen hibák, mindig egyes esetekről van szó, és e félrefogások sohasem tömörülnek szándékos egyszerűsítésre irányuló haj-

lammá. Annál kifejezettebb az ellenkező irányzat: a mindig érezhető szándék a valóság változatosságának és bonyolultságának a méltánylására.

Frobenius jelentős erőfeszítéseket tett, hogy bonyolult viszonylatokat közvetlen módon ragadhasson meg. Ennek folyományaként az összehasonlító kulturális kutatás módszertanának számos fontos finomítása neki köszönhető. Ha pl. egy kultúra vagy egy kulturális elem elterjedése a bécsi iskola kutatói számára majdhogynem problémamentes folyamat volt, melyet – úgy tűnt – nem szükséges pontosabban megvizsgálni, Frobenius, ettől eltérően, ismételten hangoztatta: nem szabad abból a feltételezésből kiindulni, hogy pl. egy új szociális intézmény ugyanolyan módon és ugyanolyan gyorsan terjed tovább, mint ahogy egy új szerszám; és a történelmi folyamatok e differenciáltságára vonatkozó utalásnak természetesen konkrét következményei voltak a munka terén alkalmazott gyakorlatunk számára (pl. az elterjedési kártyák bíráló kiértékelése kapcsán). Mint további példát, megemlítem Frobenius megfontolásait olyan esetekben, amikor archaikus, már majdnem eltűnt hagyomány-maradványok meghatározott körülmények között ismét életre keltek. E meglepő előzéseknek a modern kutatásban a gyakran megtárgyalt revival-gondolat lett a módszertani következményük, minek folytán e gondolat pl. egyes egyszerű jellegzetességek kérdésességét feloldotta, majd e fölismerések alapján a kultúrtörténeti etnológia legtöbb képviselője a különböző kultúrák kor szerinti sorrendjének a meghatározását üzte. Különösen tanulságos végül az a merev, feltétlen visszautasítás, melyet Frobenius a bécsi iskola kultúrkör-sémájával szemben tanúsított, éspedig elsősorban elvi okokból kifolyólag. Mert tartalmazzon bár a séma akármilyen sok tárgyi tévedést, helyesbítésre maradjon lehetőség vagy legalábbis ne legyen az elképzelhetetlen. Ebben az esetben Frobenius azonban nemcsak a ténybeli kifogásolta, hanem egy olyan rendszernek az egész világra történő durván mechanisztikus átvitelét, mely csak a déltengeri kultúrák történelmi struktúráját tükrözi vissza. Az emberiség történetének az ilyen roppant mértékű leegyszerűsítése Frobenius véleménye szerint nem volt kijavítható.

Ezekből és sok más példából világosan fölismerhetjük, mennyire megtett Frobenius minden tőle telhetőt azért, hogy ne fossza meg a történelmi valóságot a maga gazdagságától. Ezzel a gondossággal – mely arra irányult, hogy valamely néprajzi jelenség vagy történelmi összefüggés összes valóban lényeges vonását megragadja – bizonyára összefügg, hogy a dogmák kialakításának irányzata, ami oly jellemző volt a bécsi iskolára, számára teljesen idegen maradt. Tanítványainak elbeszélése szerint gyakran előfordult, hogy amikor pl. egy szemináriumi vita során Frobenius egészen váratlanul olyan véleményt hangoztatott, mely egy korábbi, valamelyik könyvében kinyilvánít-

nített véleményétől jelentékeny mértékben eltért, előfordult, hogy a résztvevők egyike erre az ellentmondásra utalva szavánál akarta fogni. Ő azonban ezt a kifogást a következő mondással hárította el: „Mit törődöm a tegnapi ostoba fecsegésemmel!” Itt nem a válasz éles megfogalmazása a tanulságos – abban legfőlőbb a konvenciómentes személyes stílusra derül fény –, hanem a tudományos fölismerésekre vonatkozóan itt is kifejezésre jutó beállítottsága. Ezzel a kutató Frobenius egy alapvető jellemvonására bukkantunk rá: a tudományos megismerés megközelítő jellegének állandó éber figyelembevételére. Ez a tudás tette őt képessé, és kényszerítette őt rá arra, hogy saját teóriáit szüntelenül új tényekkel szembesítse. Az eljárás – absztrakt szempontból – merőben gondolkodói. Ez egyúttal azonban minden kutató konkrét gyakorlata szánára megfelelő etikai szemléletet is tartalmaz, s erre legalábbis utalni kívánok, hogy ennek megfelelően restaurálhassuk Frobeniusról alkotott képünket, miután az a veszély fenyeget, hogy e kép életrajzi anekdotákból áll össze. Ez a férfi, akit az emberekkel való érintkezése terén sem az érvényesülési törekvés hiánya, sem a túlzott szerénység miatt nem lehetett volna megszólalni, tulajdonképpen – ti. mint kutató –, mélységesen alázatos volt. Ha műveiben nyomon követjük, lehetőleg időrendi sorrendben, az állandó és semmi esetre sem csak a részleteket érintő helyesbítéseket – pl. az általa „atlanti kultúrának” vagy „eritreai kultúráknak” nevezett komplexumok jellemzésében, és gyakori mélyreható módosításait Afrikának az ősi Földközi-tengerhez, Elő-Ázsiához, Indiához vagy Melanéziához fűződő kapcsolatai megítélésében –, akkor mindenekelőtt azt vesszük észre, milyen feltétlen volt ez az alázat – a kutató alázata a kutatás tárgya iránt. Nem volt olyan számára kedvessé vált teória, olyan a minap még szenvedélyesen védelmezett kombináció, melyet tétoválás nélkül el ne vetett volna, ha a tények és az elmélet között ellentmondást állapított meg.

De nemcsak a magas szintű tudományos morál megnyilvánulása előtt állunk, hanem „a ténykutatás és az elméleti munka” közötti látszólagos dilemma következetes dialektikus feloldásának igen világos példái előtt is. Frobenius, az etnológia történetének egyik legfantáziadúsabb és legbátrabb teoretikusa mélységesen tisztelte a tényeket – nem „habár”, hanem „éppen azért”, mert jelentős teoretikus volt. És Frobenius, a fáradhatatlan adatgyűjtő, munkájának minden szakaszában elméleti következtetéseket vont le – mert állandóan kapcsolatban állt az anyaggal, mert élete minden pillanatában arra törekedett, hogy a valóság kimeríthetetlen gazdagságából ismételten új és új részleteket vegyen számba.

A második kérdés, melyet Frobenius kutatásainak fényében röviden meg szeretnék világítani, különbözőképpen fogalmazható meg. Például így: az etnológia feladatai közé tartozik-e a történelmi problémakör? Vagy emígy: képes-e arra az etnológia, hogy az írás nélküli korokról a történelem számára fontos adalékokat szolgáltatson? Vagy ismét másképp: tudománynak tekinthető-e a történelmileg orientált etnológia? – Ahogy ezt mindig világosan meg kellene mondani; arról a nyomasztó érzésről van szó, melyet az etnológia mint történettudomány sok helyen előidéz.

E felfogás helyessége iránti kérdés, úgy tűnik, Frobenius számára egyáltalán nem létezett. Ő magától értetődőnek tekintette, hogy az etnológiának túlnyomóan történelmi (nevezetesen művelődéstörténeti) kérdéseket kell felvetnie, és azokra választ adnia. Mindenesetre egész kutató tevékenységét történelmi problémák határozták meg; „Afrika etnológiája” mint fogalom, számára ugyanazt jelentette, mint „Afrika kultúrájának a története”.

Újabban a történelmi célkitűzést sokan elutasítják, s gyakran olyan hevesen, hogy olykor már szabályszerű történelemmel szemben tanúsított indutatról beszélhetünk. Eme antihistorizmus szemüvegén át nézve, Frobenius tudományos teljesítményei értéktelennek számítanak, egész kutatómunkája az elfecsérelt vesződségek tragikus példája, és Frobenius tudományos időszersősége iránti kérdésünkre negatív értelmű választ kapunk.

Ismeretes, hogy a történelem iránti érdektelenség nem az etnológiára korlátozódó jelenség. Meg kellett a legkülönbözőbb szakterületek részéről tanulnunk, hogy bármilyen történelmi kutatás leértékelése elkerülhetetlen. Ezt a felismerést legvilágosabban Henry Ford fejezte ki, aki nem volt akadémikus; így: *History is bunk* (A történelem becsapás). Indokolásként sok széplélek melankolikusan az ún. nyugati társadalom általános „történelmi elfáradásáról” beszél. Mások úgy magyarázzák a dolgot, hogy a mi komputer korszakunk csak egzakt, időtlenül érvényes formulákat alkalmazhat, s emiatt kell a historizmust, mely megrögzötten a viszonyok változására mutat rá, mint zavaró tényezőt kiküszöbölni. Ismét mások azt teszik, hogy a történelmi érdeklődés fölöslegességének a tézisé, sőt kártékony mivoltát egy olyan következetesen történelmileg gondolkodó ember filozófiájából vezetik le, mint Marx Károly.

Nem tartozik a témámhoz, hogy az antihistorizmus elméleti alapelveibe elmélyedjem. Mégis meg szeretném kísérelni, hogy az etnológiai historizmus körüli vitába kiemeljem azt az egy szempontot, mely tudományunk magától értetődő mivoltához éppoly fontos, mint Frobenius értékeléséhez. A humanizmusnak arra a rendeltetésére gondolok, melyet a maga módján

minden etnológus kifejtett: az ember méltóságának és jogainak megerősítésére, szellemi bázisának megszilárdítására.

Végső soron az antihistorizmus valamennyi változatának ugyanaz a tendenciája: minden történelmi változást fikciónak minősítenek, gondolkodásunkat a társadalmi lét történelmi dimenzióiról való lemondásra kényszerítik. Miután a történelmi gondolkodás a jelent is átfogja (sőt feltételezi a jelen ismeretét), így az antihistorizmus a fennálló rend minden bírálatát hatástalanná teszi. És miután az „egydimenzióssá” vált ember (H. Marcuse) megtanulta, hogy a változás amúgy is illúzió, a döntéseket átengedi az államnak, finomabban kifejezve: a „struktúrának”, mely állítólag egyébként is pontosan megfelel az ő (az ember) értelmi struktúrájának. A történelem nélküli ember úgy él, mint az állatok „egy pont jellegű horizonton belül” (Nietzsche). Méltóságát elrabolták tőle, „eldologiasították” (Marx). Ezért ő az elgondolható leghasználhatóbb alattvaló.

Most pedig vizsgáljuk meg, milyen kapcsolatban áll Leo Frobenius, a történeti etnológia egyértelmű képviselője a humanizmussal.

Azt állítottam, hogy az etnológia történelmi célkitűzése Frobenius számára nyilvánvalóan magától értetődő volt. Bár fiatalságának korszaka egész Európában az élénk történelmi érdeklődés virágkorának számít, e historizmus, melynek a nemzeti öntudat keletkezésével fennálló okozati összefüggésén nem lehet átsiklani, több vonatkozásban szűk volt és következtetlen. Világtörténelemről, beszéltek, de a „világ” Európából állt; legfőljebb Egyiptom és Elő-Ázsia volt még egyesek számára érdekes – de csupán az ókori történelem szempontjából. Leopold v. Ranke, a historiográfia egyik legnagyobb 19. századi alakja még a kínai és indiai magas kultúrát is kizárta a világtörténelemből, és a természetrajz illetékességi körébe utalta; Afrika, Óceánia vagy Dél-Amerika lakói pedig az ő (és az egész tudomány) számára olyan népek voltak, melyek „még manapság is egyfajta természeti állapotban leledzenek, és sejthető, hogy ... az ősvilág állapotát őrizték meg.” – A 19. század második felében a kultúra fejlődési fokozataira vonatkozó tudós spekulációk bizonyos érdeklődést keltettek föl e népek iránt, de csupán azért, mert bennük ama egyirányú fejlődés különböző stádiumainak a képviselőit pillantották meg, melynek legmagasabb fokára az európai kultúrát emelték. Jogos gúnnyal hasonlította össze 20 évvel ezelőtt Alexander Rüstow a letűnő 19. század történelemképét egy olyan egységes rendszerű iskola látványával, melyben az afrikaiak padban ülő abc-magolók, velünk szemben, akik – hála mesés képességeinknek – túl vagyunk már az érettségin.

Ez volt az az etnológiai világkép, melyet az autodidakta Frobenius talált. Sokkal később, 1933-ban azt írta:

„Nem szabad elfelejtenünk, hogy az átlagos műveltségű európai tudatában Afrika még egy emberöltővel ezelőtt merőben vigasztalan táj volt, az emésztő lázak földrésze, ami csak kalandoroknak és misszionáriusoknak való. És bennszülöttei félállati barbárok, egy rabszolga faj; olyan nép, mely a maga durva züllöttségében semmi mást nem hozott létre, csak a fetisizmust.”

Alig tudjuk ma már elképzelni, milyen kopernikuszi fordulatot kényszerített ki néhány kutató – és közöttük elsősorban Frobenius – az európaiak világmésképeiben, amikor győzelemhez segítették azt a felismerést, hogy Afrika és a többi idegen kontinens népeinek – egyszerűen szólva – saját történelmük van. És az új Afrika-kép évről évre meggyőzőbb, elevenebb és drámaibb lett: az elbeszélések, melyeket Frobenius jegyzett föl és értelmezett; az Ifeművészet csodálatos művei, melyeket ő fedezett fel; az általa felkutatott sziklaképek ezrei és számtalan további történelmi bizonyíték, melyek titkukat először neki szolgáltatták ki, megcáfolhatatlanul bebizonyították, hogy Afrikának nagy, gazdagon szakaszolt kulturális múltja van.

Nem kísérel meg fölmérni, mennyire fontos az a szolgálat, melyet Frobenius maguknak az afrikaiaknak nyújtott azzal, hogy számukra egy nagy múlt bizonyítékaival visszaadta méltóságuk egy darabját, és fölébresztette bennük a teljes emberméltóság iránti igényt. Történeti humanizmusának az európaiak gondolkodására gyakorolt hatását az afrikaiak vonatkozásában mégis mély meggyőződéssel, bár közvetett, de rendkívül hatásos segítségnek minősítem. Afrika népeiről és kultúráiról emberi képet vázolt fel, és ezzel érthetővé tette az európaiak számára, hogy – amint írja – „csodálatos gyönyörűségekbe pillanthassanak be”. Ezzel az európaiak tudatában létrejöttek a gyarmatosítás fölszámolásának szellemi előfeltételei.

Ma már tudjuk: Európa emberméltósága is nyert ezzel. Történelmi gondolkodásában és humanizmusában Leo Frobenius egyaránt univerzális volt.

(Birnaczky János fordítása)